

LA DEPRESIÓN DEL TARDÍ FRANKISMO Y LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA (1973-1986)¹

JORDI CATALAN
Universitat de Barcelona

RESUM

La crisi de 1973-1986 esdevingué una tremenda depressió industrial a Catalunya. Aquest treball n'analitza les causes originàries, els factors agreujants i els mecanismes amortidors que ajudaren a superar-la. Les principals causes de primer ordre foren els xocs del petroli, la feblesa governamental, l'espiral inflacionista i l'herència econòmica del franquisme. Agreujaren la crisi fins convertir-la en depressió la desconfiança empresarial, el significatiu increment de costos salarials, els excessos de la política monetària i la liberalització sobtada de sectors com l'automòbil o la banca. Per contra, contribuïren a amortir la depressió el creixement dels serveis (especialment, l'ocupació pública), l'expansió fiscal i la pregonera depreciació de la pesseta.

Paraules clau

Crisi, depressió, cicle, indústria, banca, serveis, política industrial, política monetària, política fiscal, devaluacions, pesseta.

The Depression of the late-Franco's regime and the transition to democracy (1973-1986)

ABSTRACT

The crisis of 1973-1986 led to a tremendous industrial depression in Catalonia. This paper analyses its primary causes, additional determinants of the

1. Agradeixo a Jaume Sobrequès i Marta Prevosti l'organització de la jornada «Temps de crisi» al Cercle d'Economia, on es va presentar una primera versió d'aquest treball. Faig extensiu l'agraïment al públic present, a Josep Maria Benaül i al Ministeri d'Economia de Madrid, que finança la meua investigació sobre «Cicles i desenvolupament industrial en la història econòmica, 1790-2012» a través del projecte HAR2012- 33298. Les errades són de la meua responsabilitat exclusiva.

slump, and the buffer mechanisms which contributed to recovery. The first order causes were oil shocks, weak government, the inflationary spiral, and the economic inheritance of Franco's regime. The slump developed into a full-scale depression because of the low expectations of the business community, significant increases in labor costs, excesses in monetary policy and the sudden liberalization of industries such as automobile production and banking. Factors that made significant contributions to recovery were the increase in tertiary activities (mainly public employment), fiscal expansion, and the marked depreciation of the peseta.

KEYWORDS

Slump, depression, cycle, manufacturing, banking, services, industrial policy, monetary policy, fiscal policy, devaluations, peseta.

DEL CLÍMAX INDUSTRIAL A L'ATUR MASSIU

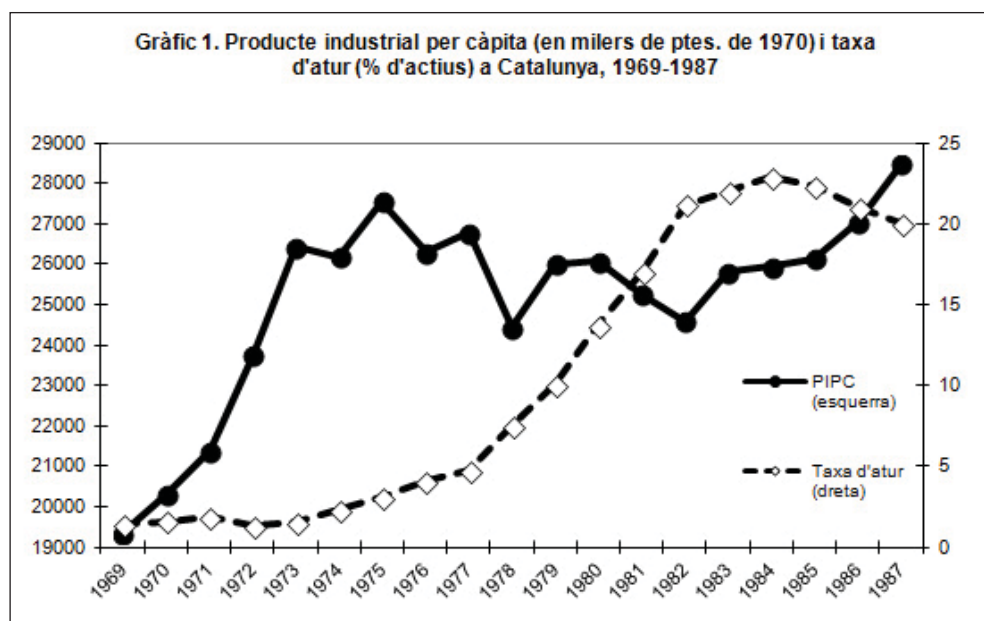
Catalunya, a principis dels anys setanta, havia esdevingut un dels territoris més industrialitzats d'Europa, amb la meitat dels seus actius ocupats en el sector secundari. Segons aquest indicador d'èxit en desenvolupament, d'entre les grans regions de la llavors Comunitat Econòmica Europea, només la superaven els dos principals *länder* fabrils del Rin alemany (Baden-Wurtemberg i Rin del Nord - Westfàlia), dues regions de la Padània italiana (Llombardia i Piemont) i dues regions occidentals d'Anglaterra (West Midlands i South West).² La difusió de la segona revolució industrial, iniciada a Catalunya ben abans de 1936, però brutalment interrompuda durant la Guerra d'Espanya (1936-1939) i el primer franquisme (1939-1948), es tornà a posar en marxa, tímidament, durant el segon franquisme (1949-1959).³ Ja novament desfermada, assolí un veritable clímax industrial durant el franquisme del desenvolupament (1959-1972).

Liderat per branques com l'automoció, l'equip elèctric o la petroquímica, el producte industrial per habitant de Catalunya havia crescut a un insòlit ritme del 6,4% anual durant l'interval 1959-1972, una taxa molt superior a les de les

2. Podeu consultar el mapa de nivells comparatius de la industrialització europea a CATALAN (2012), p. 200.

3. He caracteritzat els quatre franquismes econòmics a CATALAN (2011), p. 55-114.

economies occidentals i només comparable a la d'alguns països d'Àsia oriental, com Japó o Corea del Sud.⁴ Gràcies a aquesta fabulosa empenta fabril, la renda per càpita del Principat havia augmentat més d'un 50% en tan sols un decenni. A més, en el transcurs dels anys seixanta Catalunya havia registrat un saldo migratori net superior als 700.000 nousvinguts, magnitud que assoliria el milió durant els primers setanta. La taxa d'atur cap a 1973 era extremament minsa, nivell que de vegades hom anomena desocupació friccional: tan sols un 1,5% dels actius.⁵

FONT: Elaboració pròpia amb PAREJO (2005), p. 138 i COSTA (1990), p. 479.

En pocs anys l'anterior cercle virtuós de creixement (de vegades anomenat miracle) semblà més aviat un miratge.⁶ A partir de 1973 la taxa de creixement del producte industrial per càpita català començà a desaccelerar-se. Durant

4. Calculo la taxa amb les dades de producte industrial per habitant presentades per PAREJO (2005), p. 138.

5. COSTA (1990), p. 479.

6. Entre els nombrosos treballs que estudien el vertiginós creixement posterior a l'estabilització són particularment significatius els de SARDÀ (ed.) (1974); FLOS, GASÓLIBA i SERRA (1978); BUSOM, GRATACÓS i SOGUES (1979); MUNS (1986); SUDRIÀ (1988); CARRERAS (1990); MALUQUER (1998); i CABANA *et al.* (1989); MOLINERO i YSÀS (ed.) (1998); i CATALAN (2012).

1974 l'esmentada magnitud reculà, i dos anys després inicià una tremenda davallada. El nivell màxim de producte industrial per càpita (assolit l'any de la mort de Franco) no tornà a superar-se fins 1987. La taxa d'atur no parà d'augmentar fins 1984 i restà per sobre del 20% durant tres anys més. Catalunya patí entre mitjan anys setanta i finals del segon terç dels vuitanta més que una crisi: fou una autèntica gran depressió industrial.⁷

En aquest treball tinc tres objectius. Primer, vull aclarir quines foren les causes originàries de la crisi experimentada per l'economia catalana des de les darreries del franquisme. Segon, em proposo analitzar quins factors l'agreuja- ren, tot convertint-la en una gran depressió. Tercer, m'interessa analitzar quins mecanismes ajudaren a amortir la crisi i facilitaren la sortida de la depressió.

ELS ORÍGENS

Entre les causes de primer ordre de la crisi que ens ocupa, quatre factors van jugar un paper capital: els xocs del petroli; la feblesa governamental; l'espiral inflacionària, fora de control fins 1977, i l'herència econòmica del franquisme. De xocs energètics n'hi van haver dos: durant 1973-1974 i durant 1979-1980. La debilitat dels poders públics fou un fet compartit tant pels governs del darrer franquisme com pels primers executius sortits de les eleccions lliures fins la revàlida socialista, aconseguida durant 1986. Entre els llegats econòmics del franquisme resultarien especialment perversos la manca de llibertat sindical i els baixíssims nivells d'investigació. El descontrol de la inflació, encara que derivat del primer xoc del petroli, s'agreuà particularment amb la mort de Francisco Franco.

Alguns autors han insistit en l'enrariment de la conjuntura internacional a la fi de l'*edat d'or* del creixement occidental (1945-1973). Durant 1971, la suspensió de la convertibilitat en or del dòlar (pels excessos de la guerra del Vietnam) anuncià el final del sistema de tipus de canvi fixos però ajustables, sorgit de la conferència de Bretton Woods. Per alguns autors, aquest sistema implicà un cert compromís entre els objectius d'estabilitat (tipus fixos i convertibilitat) i creixement (possibilitat de devaluar), afavorint la cooperació dels agents soci-

7. Entre la nombrosa literatura sobre la crisi són lectures recomanades les de SARDÀ (ed.) (1983); MUNS (1986); GARCÍA DELGADO (ed.) (1990). PARELLADA (ed.) 1990; SERRANO SANZ (2011); i SOLÀ, SÁEZ i TERMES (2012).

als durant la segona postguerra mundial.⁸ A més, els acords de Bretton Woods permeteren els controls de canvi per als moviments de capitals, facilitant la supervisió pels governs de les posicions especulatives a curt termini (*hot money flows*), que havien estat típiques del període d'entreguerres. En esfondrar-se el sistema de Bretton Woods, taxes més altes d'inflació serien possibles, es produirien discrepàncies superiors entre les polítiques macroeconòmiques dels països i l'especulació financera cobraria més impuls.

Altres estudiosos apuntaren a l'erosió en les rendibilitats agregades experimentades per algunes economies occidentals cap a finals de l'edat d'or de la postguerra. Les elevades taxes de creixement assolides arreu i la tendència a la plena ocupació aconseguida als països industrials durant els anys seixanta haurien provocat l'esgotament de l'exèrcit de mà d'obra de reserva o, dit d'altra forma, l'oferta de treball hauria esdevingut menys elàstica.⁹ La moderació salarial del període 1950-1965 (afavorint un creixement dels salaris en línia amb l'expansió de la productivitat del treball) hauria donat pas a un període d'oberta confrontació entre treball i capital, amb episodis com el Maig francès de 1968 o l'*autunno caldo* italià de 1969. Com a resultat, des de finals dels anys seixanta els salaris haurien augmentat més ràpid que la productivitat i les taxes de guany s'haurien comprimit, provocant la reculada de la inversió.

De totes maneres, quan hom observa la trajectòria de les taxes de guany a nivell de cadascun dels principals estats occidentals sorprèn que l'esmentada tendència decreixent no sigui nítida als països teòricament més conflictius, Franca i Itàlia, i en canvi sí esdevingui clara per al Regne Unit. Aquesta observació ens porta a relativitzar la interpretació. Per contra, no hi ha cap mena de dubte que les taxes s'enfonsen en tots i cadascun dels principals països de l'OCDE (incloent Japó) a partir del primer xoc del petroli.

El model de creixement de la segona revolució tecnològica, que culminà amb l'edat d'or, s'havia basat arreu en la utilització massiva d'hidrocarburs barats, que assoliren una quota dels voltants del 66% del consum d'energia primària comercial en els principals països industrials (quan havien representat només

8. MUNS (ed.) (1978); BRADFORD DE LONG i EICHENGREEN (1993), p. 189-230; EICHENGREEN (1996); i EICHENGREEN (2007).

9. ARMSTRONG, GLYN i HARRISON (ed.) (1991); MARGLIN i SCHOR (ed.) (1990); TEMIN (2002), p. 3-22; BRENNER (2006).

el 25% cap a 1940).¹⁰ Arrel dels talls de subministraments, decidit pels països exportadors de petroli com a reacció al paper occidental a la guerra de Yom Kippur, el preu del barril de cru quadruplicà entre les darreries de 1973 i principis de 1974 (passant de 3 dòlars per barril a 12 dòlars). Com que aquest *input* era insubstituïble a curt termini, els països importadors de petroli s'enfrontaren amb un brutal augment de costos. Els empresaris tendiren a traslladar-lo als preus dels seus productes i els treballadors exigiren augments salarials per a cobrir-se davant la pèrdua de poder adquisitiu. S'intensificà la lluita distributiva a Occident, es desfermà una espiral inflacionària i les taxes de guany es comprimiren, ara sí, de manera generalitzada.¹¹ Com a resultat, la inversió davallà arreu i es donà una brutal recessió econòmica. Si agafem les setze principals economies del moment, cap a 1970 només n'hi havia una registrant una caiguda absoluta del PIB real. Per contra, el 1975 deu de les setze patiren recessió. Els països industrials no coneixien una recessió tan generalitzada des de 1945.¹²

El moment pitjor de la conjuntura internacional coincidí amb la mort del dictador a Espanya, complicant la presa de decisions. De totes maneres, el règim mostrava ja clars signes de debilitat des d'alguns anys enrere. Mentre en termes econòmics havia sortir reforçat de l'intens desenvolupament experimentat des del Pla d'Estabilització de 1959 (quan els ministres de l'Opus Dei tingueren un paper protagonista), la decadència biològica de Francisco Franco acabà per perjudicar un sistema polític que s'havia caracteritzat al llarg de més de tres decennis per la dictadura unipersonal.

Durant 1969 la designació de Joan Carles de Borbó com a successor a cap d'estat topà amb el rebuig d'alguns dels exponents de les famílies carlina i falangista del règim, i fins i tot d'alguns dels partidaris de Don Juan. En el transcurs del mateix any, l'escàndol MATESA agreujà l'enfrontament entre faccions franquistes i, especialment, entre l'Opus Dei (al qual hom inscriví Juan Vilà Reyes) i polítics de procedència més *blava* com Manuel Fraga o José Solís. El mateix Franco reconegué les tensions en nomenar un nou govern l'octubre de 1969. Al capdavant del Ministeri d'Indústria, Franco situà José María López de

10. ODELL (1970); FOLEY i NASSIM (1976); i SUDRIÀ (1987), p. 313-363.

11. TREVITHICK (1977); i ROWTHORN (1980), p. 129-181.

12. Utilitzem aquí les dades de Maddison, definint per *recessió* tot un any de caiguda en el nivell de PIB real d'una economia (enlloc de l'habitual de dos trimestres). MADDISON (1991), p. 88.

Letona, un home que es mostraria més condescendent amb les intencions de les multinacionals de com ho havia estat el seu antecessor, Gregorio López Bravo.

El *caudillo* intentà tutelar el futur de la monarquia després de mort cedint la presidència de govern a Luis Carrero Blanco durant juny de 1973. Tanmateix, mig any després, un atemptat d'ETA militar segà la vida de l'almirall. La seva mort, mentre s'anava agreujant la flebitis de Franco, féu més palès l'anacronisme polític del règim espanyol. El successor a la presidència, Carlos Arias Navarro, titubejà amb l'obertura política amb l'*Espíritu del 12 de febrero*, proposant la legalització de famílies del règim, i enfurismant alguns *camises velles*. Un cop entronitzat Joan Carles I, el rei li mantingué la confiança en el primer del seus governs, format a principis de 1976. A mitjan exercici, el substituiria per Adolfo Suárez (encara que sembla que el monarca hauria preferit un candidat com López de Letona).¹³ Després de guanyar dues eleccions consecutives al capdavant de la Unió de Centre Democràtic, Suárez presentà la seva dimissió al rei a finals de gener de 1981. Quan el partit preparava la seva substitució per Leopoldo Calvo Sotelo, els militars intentaren retornar al poder amb el cop d'estat del 23 febrer de 1981, encapçalat pels generals Alfonso Armada i Luis Milans del Bosch i protagonitzat pel tinent coronel de la Guàrdia Civil Antonio Tejero. El dia 25 fou finalment escollit Calvo Sotelo i restà en el poder fins que Felipe González el rellevà durant desembre de 1982. Però la transició no pot considerar-se completada fins el segon triomf del PSOE durant 1986, que representà la revàlida electoral d'una força que no provenia del franquisme.

Entre 1972 i 1985, Espanya va tenir dos caps d'estat i sis presidents de govern. Això implicà un ball permanent de carteres, especialment en els ministeris d'Hisenda, Economia i Indústria. També al capdavant de l'INI, important instrument de la política industrial del període, hi predominaren les nombroses entrades i sortides. Amb tanta inestabilitat en els llocs de comandament de l'economia espanyola, difícilment es va poder traçar una estratègia consistent per a fer front a la pitjor crisi experimentada per Europa des de finals del conflicte mundial.

Durant el primer xoc del petroli el ministre d'Hisenda, Antonio Barrera de Irimo, va optar per no repercutir plenament sobre el consumidor l'augment del cost del cru. Per tal de no augmentar el descontent popular en la fase final

13. TUSELL i QUEIPO DE LLANO (2003), p. 232-239.

del règim, aquest ministre galleg preferí disminuir la taxació sobre el consum de combustibles líquids. L'efecte d'aquesta política fou endarrerir l'ajust i engreixar el dèficit públic. Com a resultat, tant el consum de petroli com el desequilibri en els comptes públics seguien augmentant a Espanya, mentre la majoria de països occidentals començaven a moderar la seva demanda de cru i registraven dèficits públics més modestos.

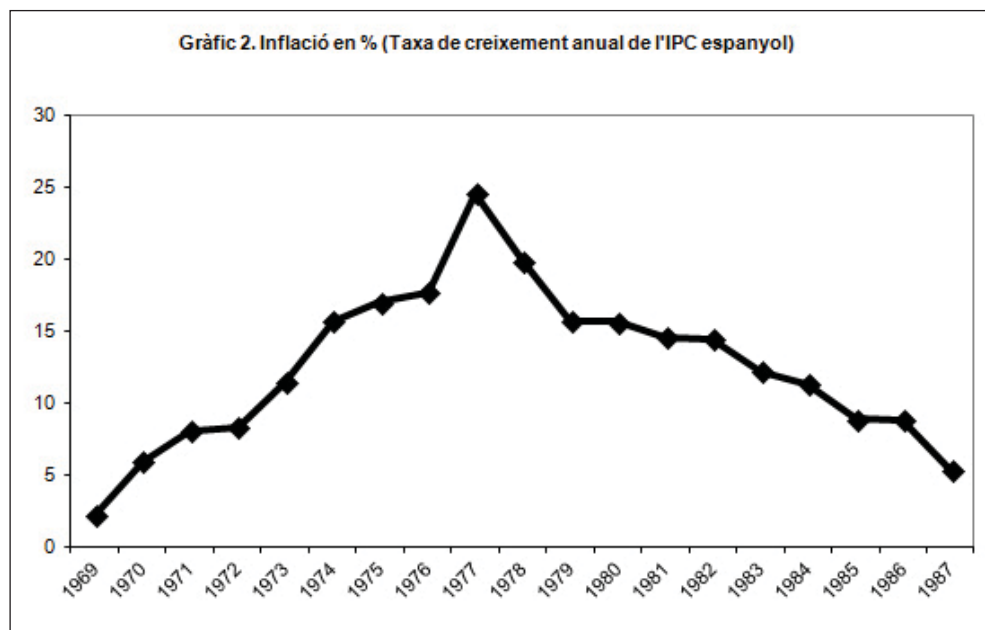
Mentre Rafael Cabello de Alba, que ocupà el mateix càrrec durant 1975, no discrepà fonamentalment de la línia anterior, Juan Miguel Villar Mir fou partidari de mesures més contundents (des de liberalitzar un seguit de preus intervinguts fins a presentar un pla per a crear 23 centrals nuclears a tot l'estat!). Tanmateix, estigué poc temps en el poder i ja en l'època d'Adolfo Suárez i Alfonso Osorio, com a vicepresident segon del govern, es tornà a una política compensatòria que a curt termini afavoria una transició menys crispada. Només a partir de juliol de 1977 el primer govern sortit de les urnes, que comptaria amb Enrique Fuentes Quintana com a vicepresident d'Economia, recuperà legitimitat per a adoptar mesures més contundents.

L'espiral inflacionista també fou la conseqüència de no voler adoptar mesures impopulars en el darrer franquisme. La taxa d'inflació (mesurada com a augment anual de l'índex de preus al consum) va anar incrementant-se de manera ininterrompuda ja des de 1969. Però amb el primer xoc del petroli, durant 1973, a Espanya es va creuar el llindar del 10% d'augment del cost de la vida en un any. Durant aquell moment, Occident estava dividit sobre si calia aplicar polítiques macroeconòmiques restrictives per a fer front a la inflació o expandir la demanda per a intentar evitar la caiguda en les taxes de creixement i l'augment de l'atur.¹⁴ Les polítiques fiscals tendiren a ésser expansives arreu pel mateix efecte de la crisi (que feia caure la recaptació i obligava els governs a gastar més en subsidis com el d'atur), encara que sense la intensitat d'Espanya (on el subsidi als combustibles inflà més el dèficit). Les polítiques de rendes s'utilitzaren com a mecanisme principal de lluita contra la inflació als països amb molta tradició de negociació col·lectiva centralitzada i interlocutors socials forts, com ara els països nòrdics, renans o Àustria.¹⁵

14. WOODWARD (1999), p. 65-76,

15. KATZENSTETN (1987); THERBORN (1989); ALBERT (1992); i PEKKARINEN, POHJOLA i ROWTHORN (ed.) (1992).

FONT: Elaboració pròpia amb MALUQUER (2005), p. 1293.

On la divisòria fou més gran fou en la política monetària. Els principals partidaris d'una decidida acció restrictiva en l'àmbit monetari per a frenar l'acceleració de preus durant el primer xoc del petroli foren Suïssa (per la seva necessitat de mantenir el franc propi a un nivell prou atractiu per al capital estranger) i la República Federal d'Alemanya (a causa de la tradicional preocupació alemanya pel record de la hiperinflació). La majoria de la resta de països occidentals aplicaren polítiques monetàries laxes i en això Espanya no constituí una excepció. Però la magnitud dels desequilibris a Espanya fou més gran. Durant 1976 i la primera part de 1977, la inflació s'accelerà vertiginosament, i l'exercici es va tancar amb una taxa del 25% anual.

La magnitud diferencial del desequilibri espanyol no s'entén sense tenir en compte l'herència del franquisme.¹⁶ El dictador traspasà sense haver implantat un sistema de relacions laborals amb interlocutors reconeguts, és a dir, sindicats de classe amb presència pública reconeguda. Encara que la conflictivitat laboral

16. CATALAN (1991), p. 95-130.

ja augmentà força des de finals dels anys seixanta, partits i organitzacions de classe clandestins desencadenaren una ofensiva reivindicativa en els mesos que seguiren a la mort de Franco per tal de garantir el seu reconeixement, guanyar afiliats i simpatitzants i millorar les condicions de vida. Com que es van sobreposar a les tendències inflacionàries derivades del primer xoc del petroli i de la política acomodaticia, la pressió sindical engreixà l'espiral de preus fins a la signatura dels Pactes de la Moncloa.

Un altre llegat enverinat del franquisme fou el baix nivell de recerca, desenvolupament i innovació (R+D+i) del teixit productiu. L'Administració pública, farcida de militars i combatents del bàndol *blau*, no mostrà interès per a potenciar la recerca, amb l'excepció del Consell Superior d'Investigacions Científiques, i aquest, des dels seus orígens, restà sota control absolut d'alguna de les famílies polítiques del règim. Les empreses acumularen un gran retard tecnològic entre els anys trenta i finals dels anys cinquanta, quan era molt difícil importar maquinària i, per tant, estar a l'avantguarda de les innovacions internacionals. Des de principis dels seixanta, quan la importació d'equip fou més fàcil, es pogueren obtenir grans guanys de productivitat exclusivament per la via de renovar la maquinària a l'estranger i es prestà poca atenció a la recerca. L'adquisició de llicències de fabricació de productes d'origen forà o la pura còpia dels mateixos sense permís fou molt més habitual que el desenvolupament de nous productes i processos sobre la base de l'esforç propi en R+D+i. Encara que Catalunya va restar al capdavant de les regions espanyoles amb més patents, la seva contribució fou marginal en termes europeus.¹⁷

El menyspreu de les dictadures pel coneixement queda ben palès en comparar la proporció de científics entre els països perifèrics d'Europa (que avui està de moda anomenar PIIGS o GIPSI). Cap a 1974 a Espanya només hi havia 3,3 científics, enginyers i tècnics ocupats en R+D per cada 10.000 habitants. Portugal i Grècia encara estaven una mica pitjor. En canvi, les democràcies republicanes d'Irlanda i Itàlia, no gaire més riques que Espanya, superaven la taxa de 10 investigadors per 10.000 habitants, és a dir, triplicaven l'esforç de recerca de les dictadures o exdictadures ibèriques i grega. A més, els grans països industrials d'Europa, com Alemanya i França, assolien taxes superiors a 30 per 10.000, és a dir, deu vegades l'esforç espanyol. Catalunya, encara que comptava

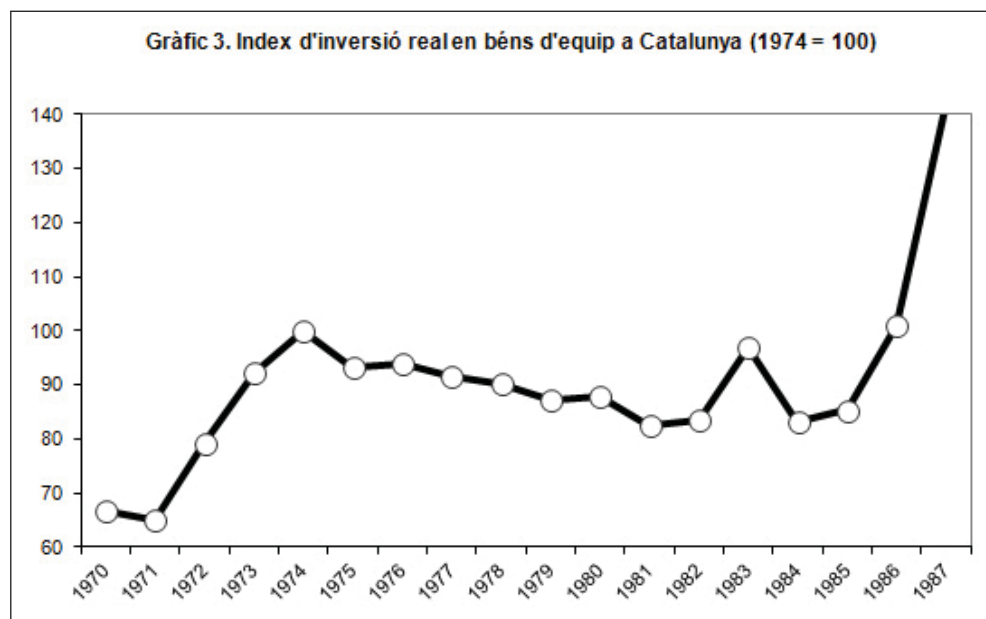
17. CATALAN (2012), p. 291.

amb el dinamisme afegit d'un teixit productiu més capaç de patentar que la resta de l'estat, restà perjudicada perquè Madrid concentrava la seu de la gran majoria de centres públics d'investigació i també d'un bon nombre de les més grans empreses espanyoles (especialment les de l'INI).

La crisi intensificà la competència entre països i revalorà els esforços domèstics en R+D+i. Durant els anys setanta i primers vuitanta, països asiàtics que havien fet un gran esforç per millorar i abaratir els seus productes com Japó, Hong-Kong i Corea del Sud exportaren a Estats Units i Europa automòbils, motocicletes, electrodomèstics, productes electrònics, joguines, calçats i teixits. Espanya i també Catalunya, on l'esforç investigador havia estat inferior i els costos tendien a ésser superiors, patiren especialment en algunes de les anteriors especialitats, tant en els mercats exteriors com en els domèstics propis.

ELS AGREUJANTS

Entre els factors específics que empitjoraren la depressió catalana durant el darrer franquisme i la transició, cinc semblen de particular importància: l'enfosquiment de les expectatives empresarials; la intensitat de l'escalada salarial; els sobtats encariments del cost del diner; l'abandonament de la política industrial proteccionista; i la crisi bancària. La confiança empresarial en el potencial econòmic del país va anar davallant ininterrompudament des del mateix any de la mort de Franco fins a l'any 1981, quan Tejero ocupà el Congrés, i tornà a empitjorar en el tram central del primer mandat de Felipe González. La conflictivitat laboral assolí el clímax en el darrer terç dels anys setanta, provocant grans augments en els salaris reals i contribuint a erosionar la rendibilitat de les empreses i la inversió. A l'alçada de 1977, l'adopció d'una política monetària molt restrictiva, encara que convenient per a desaccelerar la carrera dels preus, provocà un sobtat encariment dels tipus d'interès, tot engreixant una perversa onada de suspensions de pagaments. Mentre els governs intensificaven l'ús de la política monetària per a combatre la inflació, abandonaven la política industrial i desprotegien massa sobtadament alguns dels sectors amb més capacitat d'arrossegament a llarg termini. Finalment, la insolvència d'alguns grups bancaris que havien jugat un paper important en la promoció industrial durant el franquisme del desenvolupament acabà d'endurir la depressió catalana a principis dels anys vuitanta.

FONT: Elaboració pròpia amb SOLÀ, SÁEZ i TERMES (2012), p. 343.

Com a indicador de confiança empresarial podem utilitzar la inversió bruta real en béns d'equip (incloent material de transport), ja que tendeix a reflectir les expectatives dels emprenedors.¹⁸ Després d'un pronunciat cicle expansiu en la segona meitat dels anys seixanta, que culmina l'any del Maig francès, la inversió catalana tornà a animar-se a partir de 1972. El nou cicle ascendent portà l'adquisició de béns d'equip al nivell màxim de tot el franquisme durant 1974, fet que confirma que l'ajust al primer xoc del petroli vingué retardat.

En canvi, ja durant el darrer any de vida de Franco la inversió en equip reculà un 7%. Les fugides de capitals cap a Andorra i Suïssa es dispararen i continuaren en un nivell relativament alt fins ben entrada la transició. Un any especialment dur fou el del 23-F, quan la inversió va caure un 6% en termes reals i registrà el nivell mínim de tot el període analitzat.

La victòria socialista semblà animar inicialment la formació de capital, ja que 1983 fou un any d'excepcional creixement, però l'exercici següent la inversió experimentà una nova contracció (superior al 10%). No es registra un canvi

18. SOLÀ, SÁEZ i TERMES (2012), p. 343

clar de tendència en les expectatives fins l'any 1986, coincidint amb l'entrada a la Comunitat Econòmica Europea. En aquell moment, la inversió bruta ja va augmentar un formidable 18%, i per primera vegada es recuperà el nivell absolut d'abans de la crisi. La borsa també recuperà el seu màxim històric durant 1986. L'any següent, la sortida de la crisi quedaria ben palesa a les expectatives, ja que es va registrar un insòlit increment de la inversió bruta en béns d'equip del 40% que venia a compensar més d'un decenni de prostració de la formació de capital.

Encara que els salaris reals havien anat augmentant relativament de pressa des dels anys seixanta, la redistribució de la renda en favor del treball fou molt més intensa durant el franquisme tardà i la primera part de la transició. Segons el Ministeri de Treball, entre 1972 i 1976 el nombre de vagues registrades a l'Estat espanyol va passar de 835 a 3.662; els treballadors involucrats, des de menys de 300.000 fins a més de dos milions i mig; i les jornades de treball perdudes, de menys de mig milió a més de 13 milions.¹⁹ Prop de la meitat dels treballadors censats a la província de Barcelona participaren en les mobilitzacions de 1976, que tingueren una forta motivació política. El Baix Llobregat i el Vallès protagonitzaren sonades aturades massives. El ministre de l'Interior, Manuel Fraga, va arribar a comparar la paralització de Sabadell durant febrer de 1976 amb l'ocupació de Petrograd de 1917.²⁰

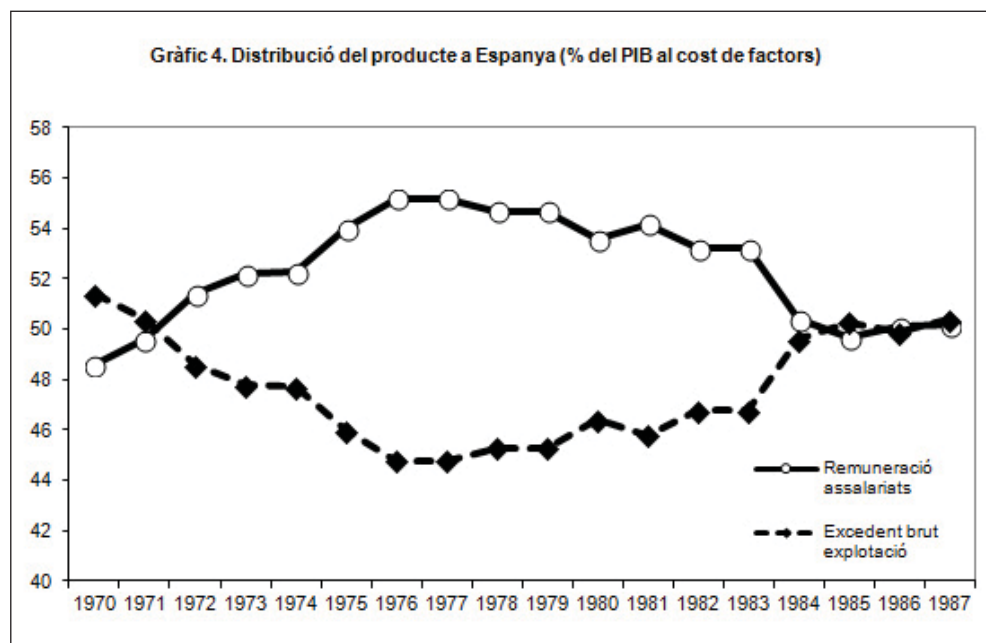
Els Pactes de la Moncloa, signats la tardor de 1977, van significar un punt d'inflexió en la conflictivitat laboral.²¹ Tanmateix, tot i que el nombre de vagues registrat pel Ministeri de Treball disminuï a 1.194 durant aquell exercici, el nombre de treballadors participants encara va augmentar fins assolir gairebé els tres milions de persones (a nivell estatal). Les jornades perdudes també seguiren augmentant, fins superar els 16 milions.

Després d'un exercici més calmat durant 1978, el nombre de vagues tornà a augmentar l'any següent fins assolir les 2.600. Durant 1979, el nombre de treballadors participants assolí un màxim de 5,7 milions de persones. Les jornades perdudes també registraren el zenit amb 18,9 milions, segons el Ministeri de Treball (i 21,4 milions, segons la CEOE).

19. MALUQUER DE MOTES i LLONCH (2005), p. 293. Vegeu també BALFOUR (1994); i els treballs recollits a CRUZ i PONCE (ed.) (2011).

20. YSÀS (2008), p. 161.

21. ROCA (1991) i TRULLÉN (1993).

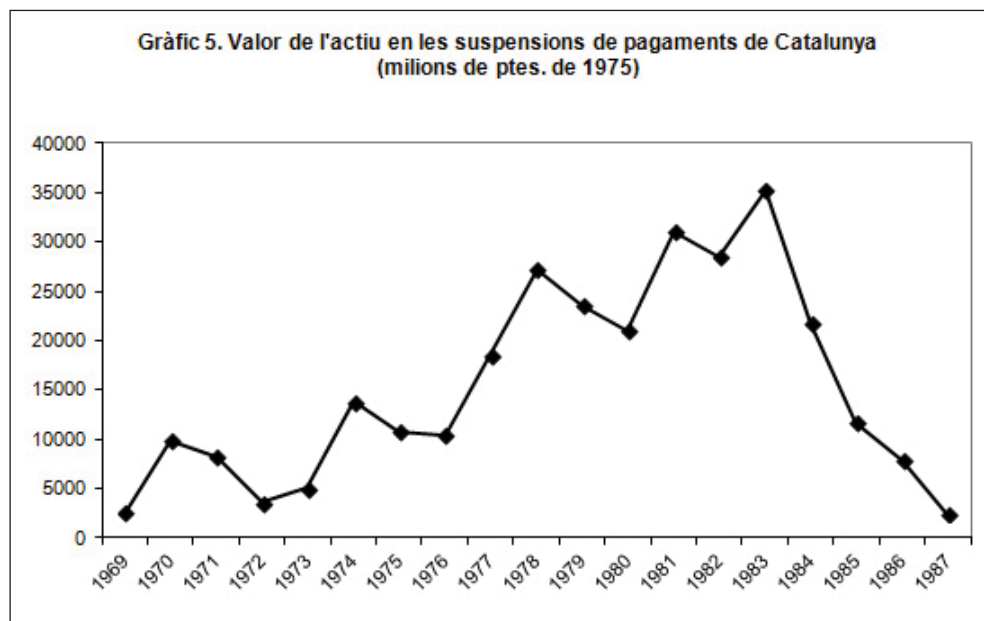
FONT: Elaboració pròpia amb Roca (1991), p. 228.

No fou fins 1980 que la conflictivitat laboral començà el declivi definitiu. Durant 1982, el darrer any que les xifres del Ministeri de Treball recolliren les dades de vagues i participants de Catalunya, el nombre de conflictes (a nivell espanyol) havia baixat a 1.810, mentre que els treballadors se situaven als voltants del milió de persones. Les jornades perdudes (segons la CEOE) restaren lleugerament per sobre dels 7 milions. En el transcurs de la primera meitat dels anys vuitanta el nombre de vagues i la seva intensitat va anar minvant, encara que amb alts i baixos. És a dir, un cop foren reconeguts els interlocutors sindicals i ja consolidada la transició política, la conflictivitat s'anà moderant.

Tanmateix, en el moment més àlgid del conflicte, els significatius augments salarials aconseguits amb la mobilització reivindicativa acabaren provocant un notable procés de redistribució de la renda. Aquest es pot il·lustrar amb l'evolució comparada de la distribució del PIB a nivell estatal. Si la remuneració dels assalariats absorbia el 49,6% del producte brut (al cost dels factors) durant 1971, la part del pastís corresponent als salaris assolí el 55,2% durant el bienni 1976-

1977.²² La contrapartida fou que l'excedent brut d'exploació (és a dir, el conjunt de rendes no salarials) passà del 50,4 al 44,8% entre ambdós moments. Aquesta pronunciada i sobtada erosió de l'excedent empresarial (reflex d'una forta caiguda en la taxa de guany) contribuï a deprimir les expectatives i a frenar la inversió.

En el cas de Catalunya i la indústria, el procés de redistribució de la renda fou encara més durador, si ens creiem les xifres de la distribució provincial de la renda estimades per l'antic Banc de Bilbao.²³ Al Principat, el cost del treball en la indústria (sense construcció) hauria passat de representar el 45,7% del valor afegit brut durant 1971 a assolir el 53,8% del mateix cap a 1979. A partir de llavors, la participació relativa dels salaris en el valor afegit de la indústria hauria minvat, però encara se situaria en un nivell força més elevat que abans de la crisi l'any de la recuperació (1987), quan l'esmentada proporció se situà en un 51,1%.

FONT: Elaboració pròpia amb COCNB (1988), p. 71.

22. Utilitzo aquí el treball de ROCA (1991), p. 228 i p. 149-298. La remuneració dels assalariats inclou el total de cotitzacions socials. Vegeu també: BAIGES, MOLINAS i SEBASTIÁN (1987), p. 73-89; MOCHÓN, ANCOCHEA i ÁVILA (1988), p. 105-126; i TRULLÉN (1993), p. 275-286.

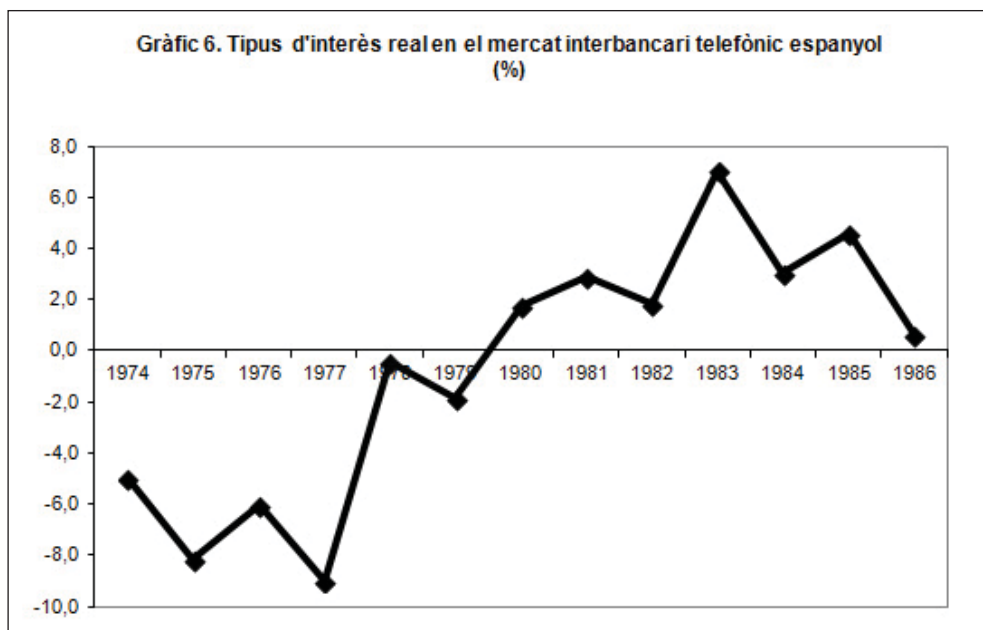
23. Les proporcions s'han calculat a partir de les estimacions de la FUNDACIÓN BBV (1999) p. 108-109 i 136-137. El tema també es tracta a PETITBÓ i BOSCH (1990), p. 225-249.

Les suspensions de pagaments a Catalunya experimentaren una neta tendència creixent a partir de 1973, fins assolir un màxim deu anys després. D'una mitjana anual d'unes 50 suspensions durant el trienni 1971-1973, se'n registrà una de 300 durant 1981-1983. Tanmateix, més que el nombre és significatiu el valor de les insolvències. Si prenem el valor del actiu en les suspensions de pagaments presentades al Principat, mesurat en pessetes constants de 1975, aquestes haurien passat de 3.588 milions durant 1972 a 35.189 milions durant 1983. És a dir, en onze anys es va multiplicar per deu el valor real de les suspensions de pagaments. Segons aquest indicador (com ho il·lustra el gràfic 5), l'any 1983 fou l'exercici més dur de la transició (i, per tant, no és estrany que la inversió tornés a recular durant l'any següent). L'empitjorament de la crisi durant els primers anys vuitanta no es pot atribuir a la pressió sindical, ja que, com hem vist, la conflictivitat laboral minvà de manera significativa amb el canvi de dècades.

Si parem atenció al gràfic del valor real de les suspensions de pagaments a Catalunya, podem observar que els grans increments d'aquesta variable es van donar en moments molt específics. El primer gran salt es produí durant 1974, quan l'actiu implicat en les suspensions assolí els 13.812 milions de pessetes de 1975, força més del doble del valor real de les insolvències durant l'any anterior. És indubtable que aquest primer salt en les suspensions de pagaments s'explica pel primer xoc del petroli, que hem destacat com una de les causes primàries de la gran depressió del franquisme tardà i la transició.

Però, a més, les suspensions de pagaments a Catalunya experimentaren dos altres grans bots durant la crisi que ens ocupa. El segon gran salt en les insolvències es va donar durant el bienni 1977-1978 i comportà un canvi de tendència en el comportament de la taxa d'atur (que passà del 4% dels actius el 1976 al 10% el 1979). Finalment, el darrer gran increment en les suspensions de pagaments es va donar durant l'exercici de 1983, quan la taxa d'atur assolí el nivell del 22% dels actius. Amb posterioritat, el valor real de les suspensions de pagaments començà a davallar, i a partir de 1985 també ho féu la taxa d'atur. Durant el darrer any de la depressió, 1986, les suspensions de pagament baixaren (en termes reals) fins romandre per sota del nivell de 1974. De manera similar, el producte industrial per càpita se situà durant 1986 per sobre del de dotze anys abans, però l'atur no mostrà una tendència comparable a la reducció, restant per sobre del llindar del 20%.

FONT: Elaboració pròpia amb BANCO DE ESPAÑA (1988), p. 296.

La virulència de les suspensions de pagaments durant els intervals de 1977-1978 i 1983 no es pot atribuir al comportament del mercat de treball (en especial i de cap manera, l'última). Contràriament, ambdós episodis compartiren una situació de brutal encariment del cost del diner. Per tal d'analitzar-los, hem construït el gràfic que presenta l'estimació de l'evolució de l'interès real a curt termini en l'economia espanyola.²⁴

Tal com mostra el gràfic 6, la situació fins 1977 fou de tipus d'interès real a bastament negatius: és a dir, la taxa d'inflació superava en molt el cost de manllevar recursos per a les empreses. Aquest context, generat per la política típica d'interessos regulats de la postguerra i agreujat per la permissivitat del darrer franquisme envers la inflació, havia encoratjat l'endeutament massiu de

24. He obtingut el tipus d'interès real en sostraure del tipus nominal d'interès la taxa d'inflació. Per a l'interès nominal he utilitzat el cost del diner de les operacions vives en el mercat telefònic interbancari. La sèrie es troba a BANCO DE ESPAÑA (1988), p. 296. Vegeu també CUERVO (1987), p. 48. La taxa d'inflació emprada és la que s'obté amb l'índex de preus utilitzat a NADAL (ed.) (2003).

les empreses, en un context de costos creixents dels *inputs* energètics i dels salaris. Les polítiques aplicades pel govern d'UCD, sorgit de les primeres eleccions lliures, presidit per Suárez i amb la vicepresidència econòmica d'Enrique Fuentes Quintana (fins febrer de 1978) i Fernando Abril Martorell (des de llavors), canviaren sobtadament el marc anterior. D'una banda, els Pactes de la Moncloa fixaren, encertadament, la reducció de la taxa d'increment dels preus com a prioritat bàsica i orientaren el creixement dels salaris cap a la inflació esperada i no passada. A més, la política monetària intentà desaccelerar el creixement de les disponibilitats líquides, fent el crèdit més difícil i car. Finalment, els tipus d'interès tendiren a liberalitzar-se, experimentant una forta escalada en pocs mesos. Tot plegat aconseguí doblegar la taxa d'inflació durant 1978, però al cost de provocar l'augment més gran del cost del diner de tot el període en aquell exercici (amb un augment de la taxa d'inflació real de nou punts en tan sols un any).

Després de 1979, la tendència dels tipus reals d'interès fou a anar augmentant arreu. No fou només un procés d'àmbit espanyol, sinó que tingué a veure amb la resposta d'Occident al segon xoc del petroli. Entre principis de 1979 i 1980 el triomf de la revolució islàmica a Iran portà el preu del barril dels 13 als 26 dòlars. Durant juny de 1979, la Reserva Federal dels Estats Units, encapçalada per Paul Volcker (i encara sota la presidència de James Carter), decidí atorgar prioritat al control de la inflació (atès que els països on aquesta no s'havia descontrolat durant el xoc anterior, com Suïssa i Alemanya, mostraven millors perspectives d'ocupació).²⁵ El tomb cap a les polítiques monetàries que donaven preferència al control de la inflació es consolidà a Occident amb la creació del mecanisme d'intervenció de canvis en el si del Sistema Monetari Europeu i amb les successives victòries conservadores de Margaret Thatcher i Ronald Reagan.

Mentre la *tory* britànica combinà la política monetària restrictiva amb una de fiscal del mateix signe, el republicà dels Estats Units no mostrà gaire voluntat de reduir el dèficit públic. Reagan afavorí les reduccions impositives i el fort augment de la despesa en armament. Com a conseqüència, i per tal de finançar l'abundós dèficit, hagué d'oferir tipus d'interès suficientment atractius als tenidors de bons. Tot això portà els tipus d'interès, tant nominals com reals, als

25. Durant 1979 la taxa d'atur d'Alemanya i Suïssa foren respectivament del 3,3 i del 0,3%. En canvi, països que havien aplicat polítiques més expansives durant el primer xoc del petroli registraren desocupacions força superiors. Fou el cas, per exemple, de França (6,0%) o el Regne Unit (4,5%). WOODWARD (1999), p. 77.

nivells màxims coneguts des dels inicis de la segona postguerra mundial. A més, l'esclat de la crisi del deute extern mexicà durant 1982 afegí incertesa sobre els mercats financers internacionals.

El triomf de Felipe González en les eleccions del mes d'octubre de 1982 no implicà variar la política de tipus d'interès lliures i cars. Malgrat que Miguel Boyer devaluà la pesseta, els tipus d'interès real assoliren el màxim històric durant l'any 1983. Tal com mostra el gràfic, el tipus d'interès interbancari real hauria passat del 1,9% durant 1982 al 7,0% durant 1983. No només fou el màxim interès real de tot el període que ens ocupa, sinó que el seu augment relatiu fou, després del de 1978, el més gran de tota la depressió. Vista aquesta evolució no sorprèn, per tant, que el zenit en el valor real de les suspensions de pagaments catalanes s'assolís durant l'exercici de 1983.

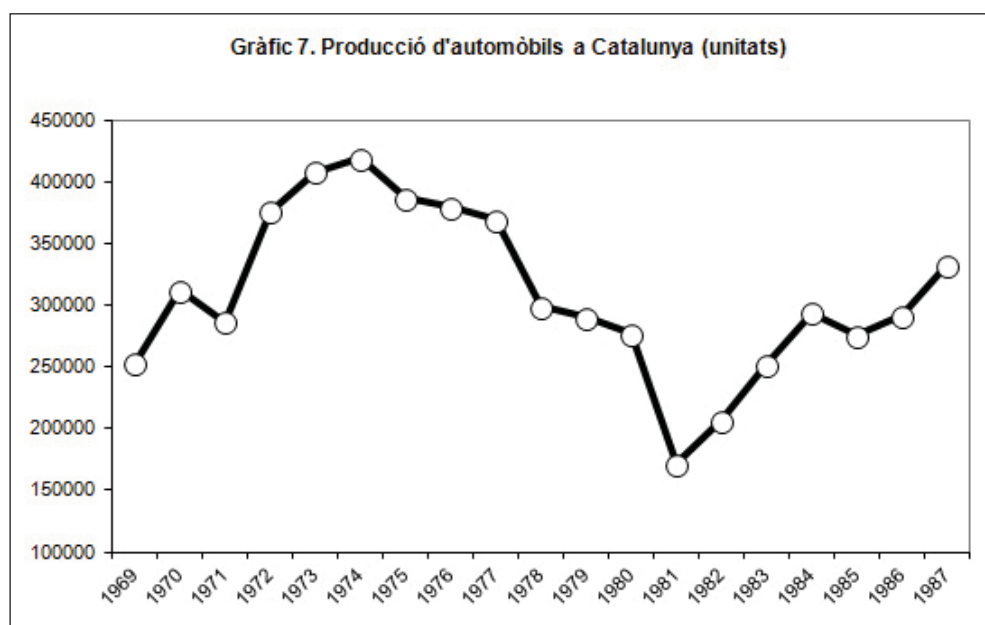
Des de 1972, el franquisme va anar abandonant la política proteccionista que havia mantingut durant els anys seixanta. Els governs de la transició van continuar per aquest camí, tot ampliant les llicències d'inversió i reduint quotes i aranzels d'importació, en la perspectiva de preparar-se per a l'adhesió a la CEE (ja el 1970 s'havia signat l'Acord Preferencial, que rebaixava els aranzels aplicats als productes espanyols). Encara que la creixent liberalització esdevingués desitjable en moments d'expansió, ja que podia reforçar la capacitat competitiva del teixit productiu local, aplicar aquesta política en temps de crisi va contribuir a fer més dura la depressió en activitats que generaven grans externalitats en el teixit productiu català, com la fabricació de turismes, motocicletes, maquinària o productes electrotècnics.²⁶ L'establiment de nous fabricants forans i la major facilitat d'importació, en un marc de forts augments de costos per a les empreses i creixents dificultats per a finançar-los, amplificaren les pèrdues d'empreses capdavanteres fins nivells insostenibles. Les tornaren inviables i les abocaren a la fallida o a la seva venda control al capital estranger.

Per exemple, els productors de cuines i rentadores Benavent i Crolls tanca- ren portes a principis dels anys vuitanta.²⁷ La casa de televisors Inter fou adquirida per Grundig, mentre morien definitivament els seus rivals Bettor i Cahué Industrial. També enfilà cap a l'abisme el grup de components electrònics Piher i el fabricant d'ordinadors Telesincro (en el qual participava el primer). El fabricant de compressors de Sabadell, Unidad Hermética, passaria a mans de la casa

26. CATALAN (2010), p. 221-222.

27. SOLÀ, SÁEZ i TERMES (2012), p. 363-367.

sueca Electrolux. El productor de components d'automoció de Valls MAISA anà a parar al grup americà UT Automotive. Robert Bosch es feu amb el control de FEMSA. Els constructors de motocicletes Bultaco, Maquitrans i OSSA tancaren portes durant la primera meitat dels vuitanta, mentre les rivals Sanglas i Montesa foren adquirides per Yamaha i Honda. El constructor de vehicles industrials i tractors Motor Ibérica esdevindria NISSAN.

FONT: Elaboració pròpia amb COCINB (1988), p. 34.

El cas més significatiu per grandària, externalitats productives i capacitat de recerca i desenvolupament fou, sense cap mena de dubte, el de SEAT.²⁸ La companyia, que havia acceptat l'adquisició d'AUTHI en els moments d'inici de la crisi (a canvi del veto a l'entrada de General Motors), es va haver d'enfrontar amb la crua competència de Ford a partir de 1977. El retorn d'aquesta firma a l'Estat espanyol havia estat aprovat pel ministre d'Indústria López de Letona durant 1972, atorgant-se a la multinacional el dret a utilitzar només un 60% de components d'origen domèstic (mentre SEAT n'havia d'utilitzar un 90%). A més,

28. CATALAN (2010), p. 221-222.

el Ford Fiesta, primer vehicle llançat per la planta d'Almussafes, fou concebut com un desenvolupament del model estrella de SEAT del moment: el petit utilitari de tracció davantera, 127.

La competència del Fiesta enfonsà la quota de mercat de SEAT a l'Estat espanyol, multiplicant-ne les pèrdues, fins al punt que FIAT decidí cedir la seva participació en l'empresa de la Zona Franca a l'INI. A més de pels reiterats incompliments negociadors per part dels governs de la transició, l'abandonament italià també s'explica per l'autorització de l'establiment de la filial de General Motors, Opel, durant 1979 (contradient els acords assolits durant la compra d'AUTHI del 1975). Quan es posà en marxa la planta de Figueruelas durant 1981, la producció catalana d'automòbils tocà fons (gràfic 7).²⁹ La crisi de SEAT era tal que l'INI acabà signant un acord de cooperació tecnològica amb Volkswagen durant 1982. Tanmateix, tot i registrar pèrdues astronòmiques, en el moment més àlgid de la crisi, SEAT es mostrà capaç de dissenyar i llançar els seus propis productes (amb l'ajut de l'Italdesign de Giorgetto Giugiaro i els motors de Porsche). El model Ibiza fou el fruit més reeixit d'aquella SEAT independent (i ha estat capaç de mantenir la marca durant trenta anys més). Però el govern de Felipe González decidí entregar la majoria del capital de SEAT a la companyia de Wolfsburg durant 1985, tot just en el moment en què començava a albirar-se la sortida de la crisi.

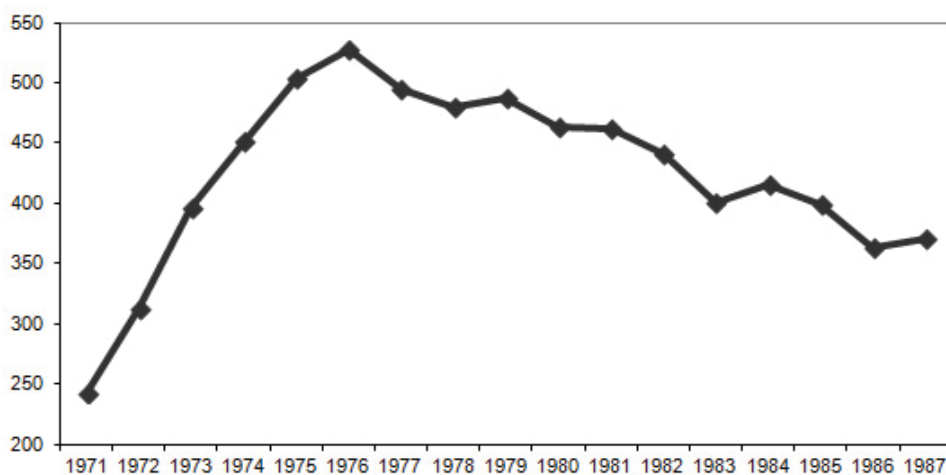
El darrer factor que contribuï a agreujar la depressió catalana durant la transició fou la crisi bancària, la més pregonada experimentada pel país des de les insolvències dels bancs de Barcelona i de Terrassa durant 1920. Entre mitjan anys setanta i mitjan anys vuitanta naufragaren projectes empresarials com els de Banc Comtal, Banc Comercial de Catalunya, Banc d'Osca, Banc Atlàntic, Banc Unió, Banc Català de Desenvolupament, Banca Mas Sardà, Banc dels Pirineus i el grup Banca Catalana - Banc Industrial de Catalunya, que havia arribat a incloure els bancs Industrial del Mediterrani, de Crèdit i Inversions, de Girona, d'Astúries i d'Alacant, a més del nou Banc de Barcelona. Com a resultat, els recursos propis dels bancs amb seu social a Catalunya registraren una notable contracció.

Podem agrupar les causes de la pregonada crisi bancària a la Catalunya de la transició en dos tipus, exògenes i endògenes. Entre les primeres, a més de les dificultats generades pels dos xocs del petroli i l'espiral inflacionista, cal subratllar la sobtada liberalització financera que es produí des de mitjan anys setanta. Val a dir

29. La sèrie del gràfic inclou els tractors fabricats a Catalunya.

que no hi ha acord en aquest punt. Hi ha qui defensa que la desregulació financera no fou brusca, fent arrencar aquest procés en els anys seixanta, remarcant-ne el ritme lent i cautelós, i buscant més aviat la responsabilitat en una deficient ruptura de l'*statu quo* bancari del primer franquisme, que havia impedit fins 1962 la creació de nou bancs i l'obertura d'oficines.³⁰

Gràfic 8. Fons propis dels bancs domiciliats a Catalunya (millions de ptes. de 1975)

FONT: Elaboració pròpia amb COCINB (1988), p. 58-59.

De totes maneres, el que sembla fora de dubte és que les reformes de 1962, a més d'autoritzar la creació de nous bancs i oficines, va intentar especialitzar el sector en línia amb el que havia estat l'evolució internacional des dels anys trenta: bancs comercials, especialitzats en el descompte de lletres, i bancs industrials, que captarien estalvi més a llarg termini i facilitarien la inversió en béns d'equip i infraestructures. A aquests darrers bancs els van ser conferides la possibilitat d'abonar interessos més alts que la banca comercial (mitjançant els

30. És la posició defensada en el treball de POVEDA (2011), 241-294. Una visió més crítica podem obtenir-la a CUERVO (1987). També val la pena consultar la col·lecció de treballs recollida pel mateix autor a CUERVO (ed.) (1983). Vegeu especialment la introducció, p. 7-23.

certificats de dipòsit) i la d'emetre bons (computables en el coeficient obligatori de fons públics que tenien les caixes d'estalvi). Aquesta política afavorí l'emergència d'una munió de nous bancs industrials catalans en el transcurs dels anys seixanta i els primers setanta.³¹

Ja durant el franquisme tardà, l'any 1974, començà a abandonar-se l'anterior model. La possibilitat d'emissió de certificats de dipòsit s'amplià al conjunt d'entitats financeres, eliminant un dels avantatges competitius dels bancs industrials, mentre que els tipus passius a més de dos anys es liberalitzaren. El govern sorgit de les primeres eleccions democràtiques, amb Fuentes Quintana com a superministre econòmic, aprofundí per aquesta via durant juliol de 1977, liberalitzant, entre altres, tots els tipus d'interès del Banc d'Espanya (llevat del de redescòmpte) i els tipus passius a un any o més. Durant gener de 1981, a les darreries dels governs de Suárez, es completà aquest procés liberalitzant els tipus dels dipòsits a sis mesos (superiors al milió de pessetes) i els tipus d'operacions actives (llevat de les del coeficient d'inversió), i acceptant la generalització de les operacions a tipus d'interès variable (que fins llavors havien estat restringides a la banca estrangera).

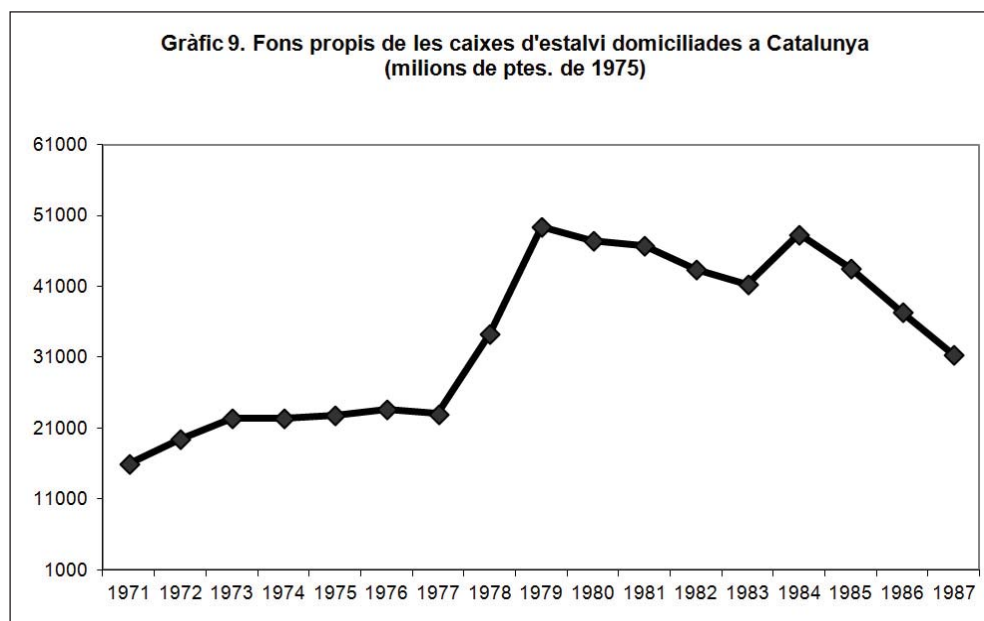
El procés de liberalització no fou tan intens com en el sector automobilístic, ja que la banca estrangera no aconseguí mai desbancar les institucions financeres espanyoles en el mercat domèstic. Però en menys d'un decenni varià completament les condicions en què competien els bancs locals, eliminant els avantatges dels bancs industrials (sorgits de la legislació de 1962), intensificant la lluita per captar passiu i provocant un gran augment de costos per al conjunt d'institucions bancàries. Aquesta política desreguladora encaixà bé amb els objectius d'encariment del diner i lluita inflacionista empesos durant l'estiu de 1977, però repercutí molt negativament en les entitats més febles, que tendiren a ésser les més joves.

La prova que la desregulació contribuí significativament a la intensitat assolida per la crisi bancària és que les caixes d'estalvi, que no foren objectiu destacat de les mesures liberalitzadores d'aquell moment històric, no experimentaren una trajectòria ni de bon tros tan contractiva com la dels bancs. D'aquí que els recursos propis de les caixes d'estalvi amb seu social a Catalunya, mesurats en termes reals, fossin més grans el 1986 que durant 1974. En

31. CABANA (2000), p. 292-338.

canvi, la cosa contrària s'esdevingué amb els recursos propis reals dels bancs amb seu al Principat.

Tanmateix, hi hagué factors endògens que també contribuïren a la desfeta de gran part de la banca catalana nodrida per la legislació del franquisme del desenvolupament.³² A finals de l'edat d'or, l'excessiva ambició de creixement l'havia portada a una costosa carrera d'obertura d'oficines, que havia engreixat excessivament els seus costos fixos. Les absorcions d'entitats foren habitualment precipitades, apostant-se més per la quota de mercat que per l'ús eficient dels recursos. Els negocis comercial i industrial tendiren a confondre's. Més que optar per algunes línies d'expansió estratègica, es va voler estar present en la gran majoria de sectors industrials de prestigi i en alguns projectes de perfil clarament especulatiu, com operacions immobiliàries o pistes d'esquí.

FONT: Elaboració pròpia amb COCINB (1988), p. 59.

S'ha afirmat que la política informativa d'Europa Press i de Televisió Espanyola durant 1982 contribuï a alarmar els dipositants i que, provocant retirades massives de fons, féu imprescindible la intervenció del grup Banca Catalana, el

32. Vegeu BAIGES, GONZÁLEZ i REIXACH (1984); CUERVO (ed.) (1984); CUERVO (1987); i POVEDA (2011).

protagonista més important de la crisi al nostre país.³³ Sigui com sigui, un grup molt significatiu dels bancs domiciliats a Catalunya manllavaren intensivament fons del Banc d'Espanya i acabaren intervinguts pel Fons de Garantia de Dipòsits. En la mesura que molts d'aquests bancs havien concedit crèdit a empreses industrials capdavanteres, el seu naufragi també contribuï a fer més difícil la supervivència d'aquestes.

ELS AMORTIDORS

Els principals amortidors de la depressió del franquisme tardà i la transició democràtica al llarg de tot el període que ens ocupa foren tres: la terciarització, l'expansió fiscal i la deprecació de la pesseta. El creixement dels serveis va jugar un paper compensatori significatiu de la tremenda crisi industrial i financera. L'expansió fiscal evità una caiguda més gran de la demanda. Finalment, les repetides devaluacions de la pesseta, en un marc de tipus de canvi flotants i tendència a la deprecació, afavoriren l'exportació i actuaren com a trinxera proteccionista davant les importacions. Durant l'última fase de la crisi, el bienni 1985-1986, la notable millora de les condicions macroeconòmiques internacionals i les expectatives generades per l'entrada a la CEE afavoriren la sortida definitiva de la depressió.

Una primera conseqüència de la profunda depressió patida per l'economia catalana durant la transició fou l'acceleració en el procés de terciarització productiva. Des dels inicis de la revolució industrial, la població agrària havia tendit a perdre pes arreu del món desenvolupat i aquest procés continuà durant el segle xx. Encara que Catalunya es ruralitzà una mica de resultes de la Guerra Civil i de les polítiques autàrquiques del primer franquisme, el declivi relatiu del sector primari s'havia accentuat durant els anys cinquanta i seixanta. Cap a 1971 el sector agrari (incloent-hi la pesca) només ocupava 10,8% dels ocupats catalans, i la secular davallada prosseguí durant la depressió, de forma que al terme de la crisi només un 5,1% de treballadors amb feina estaven ocupats en activitat primàries.

En el transcurs del segle xx el sector serveis tendí a guanyar pes en relació amb l'activitat industrial arreu d'Europa, com a conseqüència del més alt ritme

33. És l'opinió expressada per CABANA (2010), p. 238-255. Una visió pròxima sobre la crisi en el grup al qual estava vinculat l'anterior la trobem a BARATECH (1985), p. 122-190.

de creixement de la productivitat en el sector secundari i la més gran elasticitat-renda de la demanda de serveis. En això Catalunya tampoc fou excepció. Però a principis dels anys setanta el Principat era encara un país majoritàriament industrial. De fet el pes de l'ocupació secundària encara va augmentar quelcom en la primera part del decenni, passant del 49,0 al 49,5% dels treballadors amb feina entre 1971 i 1975. En canvi, durant el moment àlgid de la crisi la destrucció d'ocupació industrial fou tan intensa que el sector secundari fou marcadament superat pel terciari com a primera gran font generadora de treball. De fet, el pes relatiu del sector secundari reculà fins al 40,1% cap a 1987. Els ocupats en serveis, que només eren el 40,2% del total durant 1971, assoliren una quota del 54,8%. En síntesi, la depressió, com que va repercutir força més negativament en el sector industrial, accelerà la terciarització del Principat.

TAULA I

LES DEU PRINCIPALS BRANQUES D'Ocupació A L'Economia CATALANA
(EMPLEATS DURANT 1971 I 1987 I VARIACIÓ PERCENTUAL)

	1971		1987	Var. en %
1. Tèxtil, cuir i calçat	263.608	1. Serveis comercials	331.977	31.2
2. Serveis comercials	253.113	2. Serveis públics	211.228	149.8
3. Agricultura i pesca	229.852	3. Tèxtil, cuir i calçat	175.856	-33.3
4. Construcció	212.326	4. Construcció	150.060	-29.3
5. Pr. met. i maquinària	190.880	5. Pr. met. i maquinària	143.845	-24.6
6. Transports i com.	111.993	6. Serveis diversos	136.681	29.0
7. Serveis diversos	105.978	7. Hotels i restaurants	119.195	30.3
8. Hotels i restaurants	91.474	8. Transports i com.	116.899	4.4
9. Serveis públics	84.569	9. Agricultura i pesca	110.122	-52.1
10. Servei domèstic	80.099	10. Servei domèstic	81.295	1.5

FONT: Elaboració pròpia amb FUNDACIÓN BBV (1999), p. 152-175.

Al reforçament del procés de terciarització de Catalunya hi contribuí de manera destacada la lluita per la recuperació de les institucions pròpies i l'extensió de l'estat del benestar que propicià la reforma fiscal de 1977 a nivell de tot l'Estat espanyol. La Generalitat, restablerta provisionalment durant 1978, havia esdevingut responsable de la generació d'aproximadament el 8,4% del

PIB del Principat, un decenni després.³⁴ A més, els ajuntaments havien pres més volada, empesos per les lluites veïnals de la transició, i juntament amb les diputacions generaven un 5,3% addicional del PIB. Les administracions pròpies, tradicionalment mal dotades per l'Espanya unitarista, aconseguiren invertir aquesta tendència de resultes de la mobilització política, impulsada des de finals del franquisme per plataformes tan diverses com l'Assemblea de Catalunya o les associacions de veïns, cosa que permeté que cap a 1987 aproximadament un 13,7% del PIB fos generat per la Generalitat i administracions locals de menys rang com diputacions i ajuntaments. L'extensió del sector públic català contribuï a amortir la profunditat de la depressió, de manera similar a la contribució feta per la part de despesa que romangué encara en mans del govern central: des d'obres d'infraestructura fins a transferències de la seguretat social, passant pels funcionaris públics.

L'evolució de l'ocupació en les deu primeres branques d'activitat productiva reflecteix significativament la intensa terciarització experimentada per Catalunya durant la transició. Les indústries del vestit, que encara eren la principal branca generadora d'ocupació cap a 1971, recularen fins a la tercera posició. L'agricultura, que ocupava el tercer lloc, s'enfonsà fins al novè. Per contra, la majoria de serveis escalaren posicions. El comerç, que ja era la segona branca generadora de més feina abans de la crisi, esdevingué la primera al terme de la depressió. Mil·loraren lleugerament la seva posició relativa els serveis a les empreses (indicadors d'una certa tendència a l'externalització de determinades activitats que abans es produïen en el si de l'empresa industrial) i els hotels i els restaurants (beneficiats per la normalització de l'entrada de turistes a partir de 1984).

Tanmateix, el gran salt endavant el protagonitzaren els serveis públics. Aquests donaven feina a menys de 85.000 persones cap a 1971, com a resultat de decennis de política centralista de l'Estat espanyol. La magresa de la magnitud la situava en la novena posició del rànquing de branques d'ocupació (gairebé empatada amb les dones de fer feina, que n'era la desena). Mercès a les conquestes de la transició, els serveis públics assoliren el podi de les principals branques d'ocupació catalana a finals de la crisi. Durant 1987 havien esdevingut la segona branca que més llocs de treball generava, amb més de 210.000 ocupats: un 150% més que quinze anys abans!

34. BOSCH i COSTA (1990), p. 431.

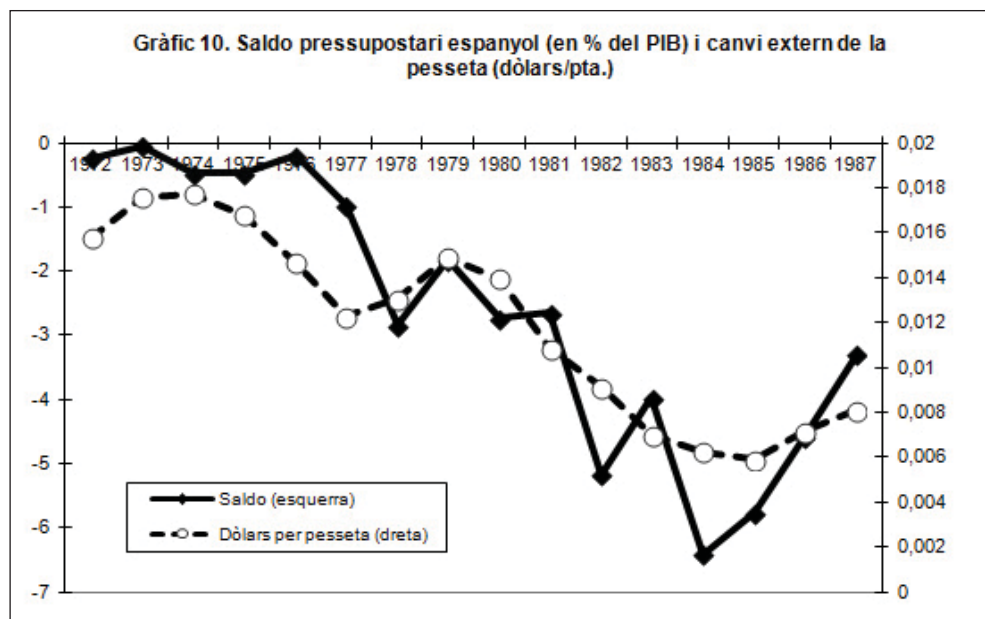
L'espectacular augment dels llocs de treball públics fou el principal amortidor de la crisi catalana en el vessant de l'ocupació.³⁵ Cal retenir que l'expansió no només es donà en llocs de treball generats directament en institucions de nova planta, com la Generalitat, o amplament reestructurades, com diputacions i ajuntaments. Tant o més important fou la creació de nous llocs de treball en ensenyament, sanitat i R+D+i públics, que la reforma fiscal de 1977 féu possible pel fet de generar més recursos fiscals a nivell espanyol. Gràcies a aquesta reforma, empesa pel llavors ministre d'hisenda d'UCD, Francisco Fernández Ordóñez, la recaptació de l'IRPF va passar de menys de 400 milions de pessetes durant 1978 a més de 1.500 milions de pessetes durant 1986.

Malgrat que la reforma fiscal constituí una autèntica reforma estructural de la transició, no va poder evitar que el pressupost espanyol tanqués amb un creixent desequilibri. Les depressions, com que provoquen pèrdues d'ingressos públics amb empreses empobrides i més despeses amb subsidis als aturats, tendeixen a generar creixents dèficits públics. A nivell espanyol aquest no va parar d'augmentar fins a les darreries de la crisi.

Durant 1973 el pressupost de l'administració espanyola restava pràcticament equilibrat (amb un dèficit insignificant del 0,0%). El primer xoc del petroli començà a desequilibrar els comptes, però no se superà el llindar del 0,5% fins a 1977, precisament l'any dels Pactes de la Moncloa i la reforma fiscal. De fet, el pacte social va tenir com a contrapartida un augment de la despesa pública en la direcció d'ampliar el fins llavors escadusser estat del benestar espanyol. Les despeses en ensenyament, sanitat i recerca creixeren significativament i, a més, la profunditat de la crisi econòmica va comportar la continuada expansió de les transferències als aturats en forma de subsidi.

Malgrat la reforma fiscal, el pes del dèficit espanyol va més que triplicar-se entre 1979 i 1984 (passant de l'1,8% al 6,4% entre ambdues dates). Podem considerar que la política pressupostària fou expansiva, ajustant-se al paradigma keynesià, que recomana expansió fiscal en els moments de crisi. El pressupost constituí, per tant, un altre amortidor capital de la crisi. No fou fins 1985, quan ja havia passat el pitjor moment de la crisi, que el dèficit començà a reduir-se. Encara en el darrer any de la depressió, el 1986, el desequilibri dels comptes espanyols encara representava al voltant del 4,6% del pressupost espanyol. Des del

35. CATALAN (1999), p. 360-366.

FONT: Elaboració pròpia amb COMÍN i DÍAZ (2005), p. 951; CARRERAS, PRADOS i ROSÉS (2005), p. 1340; i MARTÍN ACEÑA (2003), p. 706.

punt de vista del pressupost, la gestió de la crisi seguí les recomanacions purament keynesianes: expansió del dèficit, durant la depressió; reducció del mateix, quan retorna el creixement. Aquesta vessant de la política keynesiana contribuï a amortir la depressió en el conjunt de l'Estat i, per tant, al Principat. A més, afavorí una distribució de la renda més equilibrada que la llegada pel franquisme.

El darrer principal amortidor de la depressió fou la tremenda depreciació experimentada per la pesseta. Durant 1973 el dòlar es pagava a 56 pessetes. En canvi, cap a 1985 es cotitzava a 170 pessetes. La depreciació de la pesseta fou el principal mecanisme d'ajust de l'economia espanyola. A llarg termini, actuà abaratint els preus de les exportacions i encarint el de les importacions. Fent més barates les exportacions va afavorir la millora de la competitivitat dels productes catalans que es venien fora de les fronteres espanyoles, i per tant, actuà com a un factor addicional compensatori de la crisi domèstica. A més, fent més cars els productes forans esdevingué un mecanisme de protecció de la producció domèstica, que compensava, parcialment, la política liberalitzadora i d'obertura que s'havia adoptat en l'àmbit de la política industrial.

Cal subratllar que ni la tendència a la depreciació fou continuada durant tota la depressió, ni totes les devaluacions van funcionar igualment per a recuperar competitivitat. Durant el naufragi del sistema de Bretton Woods, que acabaria implicant l'abandonament de la paritat fixa respecte del dòlar, la pesseta va experimentar una transitòria apreciació. Però en el transcurs del primer xoc del petroli la divisa espanyola, en règim de flotació des de 1974, començà a perdre valor.³⁶ Durant febrer de 1976, Villar Mir va impulsar una primera devaluació oficial, tot situant el canvi del dòlar a 66,7 pessetes. Tanmateix, el seu efecte sobre la competitivitat fou més aviat moderat, ja que s'exhaurí ràpidament a causa de la forta inflació.

El govern de Suárez sorgit de les eleccions de juny de 1977 (amb Fuentes a les regnes de la política econòmica) aprovà una devaluació més significativa ja durant el mes següent i situà el canvi oficial del dòlar al Banc d'Espanya en 87,3 pessetes. Aquesta nova devaluació, com que va anar acompanyada de la tremenda restricció monetària ja comentada per a desaccelerar la inflació i de la política de moderació de rendes dels Pactes de la Moncloa, tingué un efecte més nítid en la millora de la competitivitat exterior. De fet, l'ajust fou brutal i el sector exterior evolucionà tan favorablement que la pesseta acabà apreciant-se durant el bienni de 1978-1979.

La millora de la cotització de la pesseta fou més aviat un miratge, donada la tremenda crisi que patia l'economia real (amb l'enfonsament del producte real i el vertiginós ascens de l'atur que hem analitzat). A més, el segon xoc del petroli tornà a encoratjar la depreciació de la pesseta en el canvi de decenni.

La necessitat d'un canvi més realista de la pesseta, com a instrument per a lluitar contra la crisi, fou reconeguda pel primer govern del PSOE. Tres dies després de la presa de posició de Felipe González, el 3 de desembre de 1982, el ministre Boyer devaluà novament la pesseta, tot situant el preu oficial del dòlar a 117,59 pessetes.

El règim de flotació del qual gaudí la pesseta des de l'ensorrament de Bretton Woods va fer possible ulteriors pèrdues de valor de la divisa espanyola fins 1985, quan el dòlar es canvià a 170,0 pessetes. En aquell moment, en què començà a albirar-se la sortida de la depressió, la pesseta havia perdut un 66% del seu valor de canvi respecte del dòlar. La tremenda grandària de la depreciació

36. SERRANO SANZ (2000), p. 150-189.

va afavorir l'expansió de les exportacions i la contenció de les importacions i constituí un amortidor capital de la depressió.

Finalment, la normalització de l'economia internacional també repercutí favorablement en la represa productiva catalana. Les entrades de turistes al Principat superaren per primera vegada el llindar dels 13 milions durant 1985 (el 1973 ja s'havien rebut 12 milions de persones). Els tipus d'interès reals a llarg termini als Estats Units, que assoliren un màxim del 7,9% durant 1984, baixaren fins al 5,5% durant 1986. El petroli tornà a abaratir-se en termes reals, especialment el darrer any. La millora d'expectatives propiciada per l'entrada a la Comunitat Econòmica Europea reforçà aquest procés. La inversió estrangera anà augmentant durant tota la depressió, però s'accelerà a mitjan anys vuitanta. Contribuí a crear una nova eufòria.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERT, Michael (1992). *Capitalismo contra capitalismo*. Barcelona: Paidós.
- ARMSTRONG, Philip; GLYN, Andrew; HARRISON, John (1991). *Capitalism Since 1945*. Oxford: Basil Blackwell.
- BAIGES, Francesc; GONZÁLEZ, Enric; REIXACH, Jaume (1984). *Banca Catalana. Más que un banco, más que una crisis*. Sant Vicenç dels Horts: Plaza y Janés.
- BAIGES, Josep; MOLINAS, César; SEBASTIÁN, Miguel (1987). *La economía española 1964-1985: datos, fuentes y análisis*. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales.
- BALFOUR, Nicholas (1994). *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*. València: Alfons El Magnànim.
- BANCO DE ESPAÑA (1988). *Informe Anual. Apéndice Estadístico 1987*. Madrid: Gráficas Reunidas.
- BARRATECH, Feliciano (1985). *Banca Catalana (1959-1984)*. Barcelona: Planeta.
- BRADFORD DE LONG, James; EICHENGREEN, Barry (1993). «The Marshall Plan: History's Most Successful Structural Adjustment Program». A: DORN-BUSCH, Rudiger; NÖLLING, Wilhelm; LAYARD, Richard (ed.). *Postwar Economic Reconstruction and Lessons for the East Today*. Cambridge (Mass.): The MIT Press, p. 189-230.

- BRENNER, Robert (2006). *La economía de la turbulencia global*. Madrid: Akal.
- BOSCH, Núria; COSTA, Mercè (1990). «El sector público autonómico local». A: PARELLADA, Martí (dir.). *Estructura económica de Cataluña*. Madrid: Espasa Calpe, p. 431.
- BUSOM, Isabel; GRATACÓS, Antoni; SOGUES, Joan (1979). *La especialización de la industria manufacturera catalana*. Barcelona: Banco Urquijo.
- CABANA, Francesc et al. (1989). *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. 6. *Indústria, finances i turisme*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CABANA, Francesc (2000). *Caixes i Bancs de Catalunya, Bancs de Catalunya, II*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CÁMARA OFICIAL DE COMERCIO, INDUSTRIA Y NAVEGACIÓN DE BARCELONA (1988). *Boletín de Estadística y Coyuntura*. 25 años 1963-1988. Barcelona: COCINB.
- CARRERAS, Albert (1990). «Cataluña, primera región industrial de España». A: NADAL, Jordi; CARRERAS, Albert (ed.). *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*. Barcelona: Ariel, p. 259-295.
- CARRERAS, Albert; PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro; ROSÉS, Joan (2005). «Renta y riqueza». A: CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier (ed.). *Estadísticas históricas de España, Siglos XIX-XX, Volumen III*. Fundación BBVA: Bilbao, p. 1297-1376.
- CATALAN, Jordi (1991). «Del milagro a la crisis: la herencia económica del franquismo». A: ETXEZARRETA, Miren (coord.). *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990*. Barcelona: FUEM-Icaria, p. 95-130.
- (1999). «Spain, 1939-96». A: SCHULZE, Max Stephan (ed.). *Western Europe: Economic and Social Change*. London: Longman, p. 353-371.
- (2010). «Strategic policy revisited: The origins of mass production in the motor industry of Argentina, Korea and Spain, 1945-87». *Business History*, vol. 52, núm. 2.
- (2011). «Los cuatro franquismos económicos, 1939-77: de la involución autárquica a la conquista de las libertades». A: CRUZ, Salvador i PONCE, Julio (ed.). *El mundo del trabajo en la conquista de las libertades*. Jaén: Universidad de Jaén, p. 55-114.
- (2012). «Reculada i clímax de la industrialització, 1936-1975». A: NADAL, Jordi; BENAUL, Josep Maria; SUDRIÀ, Carles (ed.) (2012). *Atles de la industrialització de Catalunya, 1750-2010*. Barcelona: Vicens Vives, p. 179-293.

- COMÍN, Francisco; DÍAZ, Daniel (2005). «Sector público administrativo y estado del bienestar». A: CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier (ed.). *Estadísticas históricas de España, Siglos XIX-XX, Volumen II*. Fundación BBVA: Bilbao, p. 873-964.
- COSTA, Àlex (1990). «Apéndice Estadístico». A: PARELLADA, Martí (dir.). *Estructura Económica de Cataluña*. Madrid: Espasa Calpe, p. 472-509.
- CRUZ, Salvador; PONCE, Julio (ed.) (2011). *El mundo del trabajo en la conquista de las libertades*. Jaén: Universidad de Jaén.
- CUERVO, Álvaro (ed.) (1983). *Crisis bancarias. Soluciones comparadas*. Santander: UIMP - Asociación Española de Banca Privada.
- (1987). *La crisis bancaria en España 1977-1985*. Barcelona: Ariel.
- EICHENGREEN, Barry (1996). *Globalizing Capital*, Princeton: Princeton University Press.
- (2007). *The European Economy Since 1945*. Princeton: Princeton University Press.
- FLÓS, Antoni; GASÓLIBA, Carles; SERRA, Narcís (1978). *La indústria a Catalunya*. Barcelona: Vicens-Vives.
- FOLEY, Gerald; NASSIM, Charlotte (1976). *The Energy Question*. Middlesex: Penguin.
- FUNDACIÓN BBV (1999). *Renta Nacional de España y su distribución provincial. Serie homogénea. Años 1955 a 1993 y avances 1994 a 1997. Tomo I*. Bilbao: Documenta.
- GARCÍA DELGADO, José Luis (ed.) (1990). *Economía española de la transición y la democracia*. Madrid: CIS.
- KATZENSTEIN, Peter (1987). *Los pequeños estados en los mercados mundiales*. Paracuellos del Jarama: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- MADDISON, Angus (1991). *Historia del desarrollo capitalista. Sus fuerzas dinámicas*. Barcelona: Ariel.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (1998). *Història econòmica de Catalunya: Segles XIX i XX*. Barcelona: Proa.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi ; LLONCH, Montserrat (2005). «Trabajo y relaciones laborales». A: CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier (ed.). *Estadísticas históricas de España, Siglos XIX-XX, Volumen III*. Fundación BBVA: Bilbao, p. 1155-1245.
- MARGLIN, Stephen, SCHOR, Juliet (ed.) (1990). *The Golden Age of Capitalism*. Oxford: Clarendon Press.

- MOCHÓN, Francisco; ANCOCHEA, Germán; ÁVILA, Antonio (1988). *Economía española 1964-1987*. Madrid: McGraw Hill.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (ed.) (1998). *Història, Política, Societat i Cultura als Països Catalans. 11. De la Dictadura a la Democràcia (1690-1980)*. Barcelona: Enciclopedia Catalana.
- MUNS, Joaquim (ed.) (1978). *Crisis y reforma del Sistema Monetario Internacional*. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales.
- (1986). *Historia de las relaciones entre España y el Fondo Monetario Internacional 1958-1982*. Madrid: Alianza.
- NADAL, Jordi (ed.) (2003). *Atlas de la Industrialización de España 1750-2000*. Barcelona: Crítica-FBBVA.
- ODELL, Peter R. (1970). *Oil and World Power*. Middlesex: Penguin.
- PARELLADA, Martí (1990). *Estructura económica de Cataluña*. Madrid: Espasa Calpe.
- PARERO, Antonio (2005). *Estadísticas históricas sobre el sector industrial, minero y energético en Andalucía. Siglo XX*. Sevilla: Instituto de Estadística de Andalucía.
- PEKKARINEN, Jukka; POHJOLA, Matti; ROWTHORN, Bob (ed.) (1992). *Social Corporatism: A Superior Economic System?* Oxford: Clarendon Press.
- PETITBÓ, Amadeu; BOSCH, Júlia (1990). «El sector industrial». A: PARELLADA, Martí (dir.). *Estructura Económica de Cataluña*. Madrid: Espasa Calpe, p. 225-249.
- POVEDA, Raimundo (2011). «La regulación y supervisión bancaria en los últimos cuarenta años». A: MALO DE MOLINA, José; MARTÍN-ACEÑA, Pablo (ed.). *Un siglo de historia del sistema financiero español*. Madrid: Alianza, 241-294.
- ROCA, Jordi (1991). *Pacte social i política de rendes*. Capellades: Eumo.
- ROWTHORN, Bob (1980). *Capitalism, Conflict and Inflation*. London: Lawrence and Wishart.
- SARDÀ, Joan (ed.) (1974). *L'economia de Catalunya, avui*. Barcelona: Curial.
- (ed.). (1983). *L'economia de Catalunya, d'avui i demà*. Barcelona: Banco de Bilbao.
- SERRANO SANZ, José Maria (2000). «Tècnica sense disciplina durant els anys de flotació, 1974-1989». A: *Del ral a l'euro*. Barcelona: La Caixa, p. 150-189.
- (2011). *De la crisis económica en España y sus remedios*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.

- SOLÀ, Joaquim; SÁEZ, Xavier; TERMES, Montserrat (2012): «Entre dues crisis: desindustrialització i globalització». A: NADAL, Jordi; BENAUL, Josep Maria; SUDRIÀ, Carles (ed.) (2012), *Atles de la industrialització de Catalunya, 1750-2010*. Barcelona: Vicens Vives, p. 295-445.
- SUDRIÀ, Carles (1987). «Un factor determinante: la energía». A: NADAL, Jordi; CARRERAS, Albert; SUDRIÀ, Carles (ed.), *La economía española en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, p.313-363.
- (1988). *Història econòmica de la Catalunya contemporània. 4. Una societat plenament industrial*, Barcelona: Enclopèdia Catalana.
- TEMIN, Peter (2002). «The Golden Age of European growth reconsidered». *European Review of Economic History*, núm. 6, p. 3-22.
- THERBORN, Göran (1989). *Por qué en algunos países hay más paro que en otros*. València: Alfons el Magnànim.
- TREVITHICK, James A. (1977). *Inflation*. Middlesex: Penguin.
- TRULLÉN, Joan (1993). *Fundamentos económicos de la transición política española. La política de los Acuerdos de la Moncloa*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- TUSELL, Javier; QUEIPO DE LLANO, Genoveva (2003). *Tiempo de incertidumbre. Carlos Arias Navarro entre el franquismo y la Transición (1973-1976)*. Barcelona: Crítica.
- WOODWARD, Nicholas (1999). «The Search for Economic Stability: Western Europe since 1973». A: SCHULZE, Max Stephan (ed.), *Western Europe: Economic and Social Change*. London: Longman, p. 65-76.
- YSÀS, Pere (2008). «El PSUC durant el franquisme tardà i la transició: de l'hegemonia a la crisi (1970-81)». A: PALA, Giaime (ed.). *El PSU de Catalunya. 70 anys de lluita pel Socialisme*. ACIM: Barcelona, p. 147-182.